

МАХНОВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНІЧНІЙ ІСТОРІЇ

В. М. Чоп

Національний університет «Запорізька політехніка»

chopvolodimir@ukr.net

ORCID 0000-0002-9850-9555

Ключові слова: етнос, субетнос, колонізація, екстенсивне хліборобство, ментальність, традиції запорозького козацтва, анархізм, Н. Махно, махновський рух, повстанський рух, голод 1921-1923 років.

У пропонованій статті автор висуває гіпотезу про виникнення на теренах Південної України, протягом кінця XVIII – початку XX ст., нової субетнічної спільноти. Поява нового субетносу в українській етнічній системі стала позитивним фактором, адже субетноси шляхом неантагоністичного суперництва роблять внутрішню структуру етносу більш гнучкою, при цьому не порушуючи її єдності. Протягом століття в степи вирушали найбільш енергійні (пасіонарні) особистості з різних регіонів України, в характері яких домінували риси волелюбності, авантюристичності, завзятості і впевненості у власних силах. На формування менталітету нащадків переселенців також активно вплинули місцеві фактори: традиції запорозького і азовського козацтва, оригінальні ландшафти, клімат та надзвичайна етнічна строкатість краю, що спонукала до інтенсивного культурного обміну. Південноукраїнський субетнос виступив на історичну арену одночасно як етнографічна група і як соціальна верства (запорізько-таврійське селянство). І для першої, і для другої однаково характерною рисою стала слабка державницька свідомість, але висока національна і, особливо, соціальна.

Головним проявом новонародженого південноукраїнського субетносу в політичній сфері стало існування махновського руху 1917 – 1923 рр. і його підтримка махновського політичного проекту анархо-націоналістичного спрямування. З початком XX ст. в свідомості південноукраїнського селянства досить швидко викристалізувалася своя власна програма революційних перетворень. В 1919 – 1920 рр. справа дійшла до створення власних протодержавних утворень на базі південноукраїнського субетносу, коли виникли: Гуляйпільська, Чигиринська, Холодноярська, зубківська, Баштанська і Висунська республіки. Таким чином, махновські повстанці стали важливим фактором націотворчого процесу пішовши до свого соціального визволення іншим шляхом – проанархічним.

THE MAKHNO MOVEMENT IN UKRAINIAN ETHNIC HISTORY

V. Chop

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

Key words: ethnic group, sub-ethnic group, colonization, extensive farming, mentality, traditions of the Zaporizhzhya Cossacks, anarchism, N. Makhno, Makhno movement, the insurgent movement, the famine of 1921 – 1923.

In the proposed article, the author puts forward a hypothesis about the emergence of a new sub-ethnic community on the territory of Southern Ukraine during the late 18th and early 20th centuries. The emergence of a new sub-ethnic group in the Ukrainian ethnic system has become a positive factor, because sub-ethnic groups, through non-antagonistic rivalry, make the internal structure of the ethnic group more flexible, while not violating its unity. Local factors also actively influenced the formation of the mentality of the emigrants descendants: traditions of the Zaporizhzhya and Azov Cossacks, original landscapes, climate and extraordinary ethnic diversity of the region, which encouraged intensive cultural exchange. The South Ukrainian sub-ethnic group entered the historical arena both as ethnographic group and as a social strata (Zaporizhzhia-Tavrian peasantry) living in a certain territory. For both the first and the second, a weak state consciousness, but a high national and, especially, social consciousness, became an equally characteristic feature.

The main manifestation of the newly born southern ukrainian sub-ethnicity in the political sphere was the existence of the Makhno movement of 1917-1923 and its support of the Makhnov political project of an anarcho-nationalist direction. With the beginning of the XX century in the consciousness of the southern Ukrainian peasantry, its own program of revolutionary transformations crystallized quite quickly. In 1919 – 1920, it came to the point of creating their own proto-state formations on the basis of the southern Ukrainian sub-ethnicity, when the Gulyaipil, Chigyrin, Kholodnoyar, Zubkiv, Bashtan and Vysun republics emerged. Thus, the Makhno insurgent became an important factor in the nation-building process by following a different path to their social liberation – a pro-anarchist one.

Появу й головні характеристики махновського руху 1917 – 1923 рр., багато у чому обумовили події, що мали місце на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст. На нашу думку їх, передусім, треба розглядати як важливу сторінку української етнічної історії. Це був час коли українська людність (етнос), освоюючи нові для себе географічні ареали, а саме запорозькі та приморські степи, в процесі колонізації витворила нову субетнічну спільноту – південноукраїнську. Нова спільнота, як правило, перш ніж усвідомити сама себе, спершу, помічається її сусідами. І тому її представників жителі Полтавщини починають з кінця XIX ст. величати «степовиками»¹, а донські козаки – «тавричанами»². І яка формує для своїх потреб південноукраїнський діалект («степовий говір») української мови³.

Певні дослідження ментальних, економічних та культурних відмінностей південноукраїнського субетносу в кінці XX ст. були започатковані проф. Бойко А.В.⁴, і згодом підтримувалися іншими представниками Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, аж до сьогоднішнього дня включно. Саме зібрані їх археографічними та етнографічними експедиціями⁵ матеріали явля-

ють собою головну джерельну базу нашого дослідження⁶.

Практично все XIX ст. було витрачене потомками переселенців на формування субетнічного стереотипу поведінки і господарче освоєння вмістних ландшафтів. Новий субетнос, основними носіями характеристик якого стали південноукраїнські селяни, діяльно проявив себе на початку XX ст. Поява нового субетносу для української етнічної системи була фактором, безумовно, позитивним, адже субетноси шляхом неантагоністичного суперництва роблять внутрішню структуру етносу більш гнучкою, при цьому не порушуючи її єдності⁷. Також субетноси поділяють між собою різноманітні соціально-економічні та культурні функції, вибудовуючи між собою симбіотичні стосунки.

Головними причинами формування нового південноукраїнського субетносу, в єдиній українській етнічній системі, стали психологічні особливості характеру переселенців і те специфічне географічно-культурне середовище в якому вони опинилися з кінця XVIII до початку XX ст.

Вже самі лише особисті характеристики контингенту перших переселенців повинні були штовхати новонароджене південноукраїнське суспільство до появи нового регіонального менталітету. В степи вирушали нійбільш енергійні (пасіонарні)⁸ особистості з різних регіонів України, в характері яких домінували риси волелюбності, авантюристичності, відваги, завзятості і впевненості у власних силах. Переселення на Південь сприймалося ними як рішучий розрив із старою традицією, початок нового, з чистого аркуша, життя. Селяни початку XX ст. за свідченнями етногра-

¹ Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів. Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму. Англія: Б.в., 1955. С. 237.

² Русский орфографический словарь. М: Азбуковник., ред. В. Лопатина, 1999. С.618.

³ Гриценко П. Ю. Степовий говір. Українська мова: енциклопедія. Інститут української мови.; ред. В. Русанівський. К.: Українська енциклопедія, 2000. С.51.

⁴ Бойко А.В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII ст. (проблема соціальних груп). Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XI. Запоріжжя: ТанDEM-У, 2000. С.100-106. Бойко А.В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII ст. (проблема соціальних груп). Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XI. Запоріжжя: ТанDEM-У, 2000. С.100-106.

⁵ Усна історія Степової України. Т.1-3. Запорізький край. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. 492 + 516 + 512 с.

⁶ Мемуари та щоденники. Джерела з історії Південної України. Т.5. Кн.1. Запоріжжя: 2005. 456 с. Кн.2. 489 с.

⁷ Гумильов Л. Н. Етносфера: история людей и история природы. СПб: ИД Кристалл. С.534.

⁸ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: АСТ, 2002. С.381-385.

фів та за даними селянських рукописів, добре пам'ятали своїх прапрадідів⁹, тих хто переселився в південні степи в кінці XVIII ст. і заклав тут нові родини, господарства, села і хутори¹⁰. Але в більш віддалені періоди свого минулого родинна пам'ять південноукраїнського селянства, як правило, не сягає¹¹.

На формування менталітету нащадків переселенців активно вплинули вже місцеві фактори: традиції запорозького і азовського козацтва¹², оригінальні ландшафти, клімат та надзвичайна етнічна строкатість населення краю, що спонукала до інтенсивного культурного обміну¹³. Трохи згодом виявилися і стали впливати на формування стереотипу поведінки і особливості господарської діяльності селянства. В результаті комбінації цих факторів на грані XIX і XX ст. процес формування нової субетнічної спільноти був завершений. Південноукраїнський субетнос виступив на історичну арену одночасно як етнографічна група, і як соціальна верства (запорізько-таврійське селянство), що проживають на певній території. Цікаво, що і для першої, і для другої однаково характерною рисою стала слабка державницька свідомість, але висока національна і, особливо, соціальна, які добре спостерігаються саме на субетнічному рівні.

До важливих характеристик субетнічного менталітету, які вже були названі вище, можемо додати: впертість, суворість, що межувала з жорстокістю, слабку релігійність, самовпевненість, підприємливість, а також, агональний характер побутової поведінки. Останній термін означає стан постійного змагання з сусідами, односельцями і взагалі з земляками, в різних сферах людського життя. Найбільш вагомими, на нашу думку, характеристиками були індивідуалізм і консерватизм в поведінці як окремої людини так і місцевих суспільств.

Селянський консерватизм взагалі сильно

вплинув на господарчу діяльність краю. Багато в чому саме він породив характерне для Півдня України екстенсивне товарне зернове виробництво. На початку XX ст. воно домінувало в межах «махновських» Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній¹⁴. Другорядними причинами його домінації стали великі особисті наділи місцевих селян і наявність до 70-х років XIX ст. великої кількості необроблюваних земель. Південну Україну в кінці XIX – на поч. XX ст. також можна назвати аграрним регіоном з промисловістю зверненою на задоволення сільськогосподарських потреб. Якщо наприкінці травня над українськими степами проходили рясні дощі «трійка» південних губерній напередодні першої світової війни щорічно поставляла на внутрішній і зовнішній ринки 300 – 400 мільйонів пудів хліба.

Офіційно вважається, що на теренах Південної України завдяки строкатому етнічному населенню регіону стихійно розповсюдилися інтернаціональні настрої, чому сприяла виважена політика російського уряду, яка не допускала спалахів національної ворожнечі і міжнаціональних конфліктів. Але дані почерпнуті, наприклад, з матеріалів селянської мемуаристики дають можливість робити зовсім інші висновки¹⁵. Основною причиною відсутності проявів національної ворожнечі в Південній Україні XIX ст. була все та ж наявність великого фонду вільних земель і невелика, в порівнянні з північнішими регіонами України, густина населення. Коли ж земля скінчилася, а натомість запалав вогонь революцій, спочатку 1905-го, а потім 1917-го років, відразу всі згадали хто козак, а хто німець, і чий це степи, і битва за землю пішла не на життя, а на смерть¹⁶. До суто соціальної на Півдні України стихійно додалася ще і національна боротьба. Взяти хоча б стосунки українських селян і німецьких колоністів Півдня. На початок XX ст. практично не було відомо випадків аби український селянин не те щоб родичався, але навіть дружив з німецьким колоністом або менонітом. Ні спільне підданство, ні спільні закони, ні довге сусідство не здружили, й не наблизили їх одне до одного. Змагання за землю 1917 р., й каральні експедиції німців 1918 р., прислужництво останніх австро-угорським

⁹ Рубель В. Історія. Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 2003. (Старожитності Південної України; Вип. 9). С.12-13.

¹⁰ Замрія О.О. Заповіт своєму поколінню. Джерела з історії Південної України. Т.5. Кн.1. Мемуари та щоденники. Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 2005. С.184.

¹¹ Чоп В.М. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. Джерела з історії Південної України. Т.5. Кн.1. Мемуари та щоденники. Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 2005. С.47-74.

¹² Чоп В. М. Запорозьке козацтво та махновське повстанство: пошуки традицій та історичних паралелей. Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. Вип.2. Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 136-140.

¹³ Чоп В.М. Участь національних меншин Півдня України в махновському русі (1917 – 1921 рр.). Музейний вісник. 2013. № 13/2. С. 370 – 382.

¹⁴ Кубанин М. Махновщина. Л.: Прибой, 1926. С.32.

¹⁵ Джерела з історії Південної України. Т.5. Кн.2. Мемуари та щоденники. Запоріжжя: РА ТанDEM-У, 2005. С.47-74.

¹⁶ Чоп В.М. Селянські рукописи як джерело з історії суспільних рухів на Україні першої чверті XX ст. Перший міжнародний конгрес «Національна перлина Запоріжжя». Запоріжжя, 2004. С.131-134.

окупантам, остаточно і назавжди, поставили стіну між німцем та українцем і зближення між ними вже не могло бути. Родинні зв'язки ще й раніше просто не існували між цими народами. На початок XX ст. це були у всіх відношеннях дві ворожі національності, вічні суперники¹⁷. І от цей аспект регіональної історії досі залишається практично невідомим, наче його і не було взагалі. Прикро констатувати, але історія національної ворожнечі в Україні до сьогодні чекає на свого дослідника.

І коли селяни в 1905 р., а згодом махновські повстанці в 1917-1921 рр. громили німецькі колонії, різали російських, чи русифікованих поміщиків і випивали річні запаси болгарського вина¹⁸, вони не просто розбишакували, вони виганяли чужинців з рідної землі. А коріння цих сташних подій крилися ще в XVIII – XIX ст. Недарма шолоховський козак казав, що: "Хохлы, они огромно сердитые!"¹⁹. В XIX ст. все це спало придушене залізною рукою імперії, а знесиліла ця рука і національна ненависть наче з міфічного "ящика Пандори" вилетіла на волю в українські степи.

Спрогнозувати подібний сценарій подій в великою долею вірогідності можна було вже в середині XIX ст. З різким зростанням кількості населення конфлікт консервативного селянства з національно, або культурно чужим панством та іноземними поселенцями ставав справою неминучою. Його можна було трохи відтягти столипінською реформою 1906 – 1914 рр., але лише відтягти.

Стан співжиття іноземних колоністів (передусім німців, менонітів, євреїв та болгар) з степовиками-українцями можна характеризувати як «ксенію», тобто форму такого нейтрального співжиття при якій вони зберігають притаманні їм властивості і не зливаються, але й не вступають в тісні стосунки, і не змішуються, хоча культурний обмін не виключається. Але в цій системі був виняток і досить суттєвий, це були російські переселенці: селяни і поміщики, їх планувалося на державному рівні змішувати з українцями з метою русифікації останніх, але така практика в переважній більшості зазнавала невдачі. Можна було надрукувати російською мовою псалтирі, ввести російську мову викладання в школах, переписати на російський кшталт українські прізвища, але переважна

маса українського селянства вперто не відмовлялася від своєї етнічної свідомості та ідентичності.

Так в 80-х роках XIX ст. земський статистик В. Постніков був, просто таки здивований, певними особливостями вдачі селян північних повітів Таврійської губернії. Місцеві селяни відверто недолюблювали імперських чиновників й трималися з ними нахабно. Селяни викликані для розмови у волость приходили демонстративно наїжджені. Лишень поволі, під час невимушеної розмови вони ставали розкутішими, не боялися сперечатися з чиновником, й навіть кепкувати з нього, якщо той, на їх думку говорив дурниці. Така поведінка помітно відрізнялась від послужливих і лякливих щодо начальства селян інших українських регіонів, тих, які знали справжню кріпаччину²⁰.

Д. Дорошенко, подорожуючи в кінці XIX ст. по Катеринославщині, згадував, що місцеві селяни «відрізнялися від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливою, незалежною вдачею, з великим почуттям своєї особистої гідності. В значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберігали козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно здивувала їх висока національна свідомість. Нічого подібного я досі не бачив»²¹. Одним з найяскравіших прикладів подібного явища можна вважати й погляди Н. Махна, який говорив і писав переважно російською мовою, але завжди вважав і називав себе українцем²².

Перша світова війна полишила після себе помітні сліди в демографії і свідомості південноукраїнського селянства. Призов до армії дієздатного чоловічого населення в небачених раніше розмірах сприймався як велике особисте і громадське горе. Ніколи ще селяни не стикалися з настільки масштабними мобілізаціями і великими людськими втратами. Але масштаб трагедії може видатись перебільшеним, якщо порівняти втрати південного регіону з іншими місцевостями. Поглянувши на стан справ у сусідів можна сказати, що ситуація в "трійці" південних губерній була не така вже і погана. Так як місцеві господарства були виробниками товарного хліба то відсоткова кількість мобілізованих до війська була на Півдні значно меншою аніж де інде. Згідно даних російського аграрного перепису 1917 р. в Катеринос-

¹⁷ Чоп В.М. Збройний конфлікт махновських повстанців з німецькими колоністами (1918 – 1919 рр.). Музейний вісник. 2017. № 17. С. 137 – 145.

¹⁸ Чоп В.М., Лиман І.І. "Вольний Бердянськ": місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2007. С.156 – 158.

¹⁹ Шолохов М. Тихий Дон. Ч. 1. М.: Худ. л-ра, 1975. С.121.

²⁰ Чоп В.М. Нестор Махно: Останній селянський герой. К.: АртЕк, 2019. С.139.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914). Вінніпег, 1949. С. 67.

²² Махно Н. Воспоминания. В 3 т. Т.1. К.: Україна, 1991. С.3.

лавській губернії було призвано до війська лише 34,2 % здорового чоловічого населення. Це був третій показник на території Російської імперії, що йшов після показників Якутської і Уральської губерній.

Звичайно, призив, навіть зазначених 34,2 % означав величезні енергетичні і людські втрати. Але поряд з негативними війна породила і позитивний фактор. На селі, в масовій кількості, з'явилися носії бойового досвіду, знавці сучасного стану військової організації, люди що не боялися вигляду крові, смерті й були переважно молодого віку. З осені 1917 р. «фронтовики» стали на селі окремим соціальним угрупованням. Поява його в більшості місцевостей Російської імперії не стала збуджуючим фактором соціальної активності, передусім через надзвичайне психологічне виснаження цих людей війною (посттравматичний синдром), але на Півдні України все було по іншому.

Тут більшість молодих чоловіків виявилася до війни непричетною і коли до регіону докотилася хвиля революційних подій колишні фронтовики почали обиратися в повстанські отамани і, взагалі, на командирські посади в повстанських частинах. Вони мали навчити воювати енергійну але необстріляну масу південного селянства. Загалом для України 1918 – 1919 років була характерна ситуація коли фронтовики будь-що прагнули ухилитися від мобілізації і від участі як у повстанських, так і регулярних військах надаючи перевагу так званому “зеленим” формуванням – дезертирським спільнотам, що ховалися по лісам і плавням. Але на Півдні України ситуація розвивалася іншим шляхом. Тут колишніх фронтовиків гарантовано вибирали на командні посади²³. Погодьтеся, йти воювати в якості рядового бійця, і, в якості командира (отамана), це, як кажуть в Одесі, дві великі різниці. Саме тому повстанський рух на півдні України був самим масовим і організованим, саме тому тут і виникла Революційна Повстанська Армія України (махновців).

З одного боку революція відкривала для селянства небачені раніше можливості, з іншого їх практично відразу робила неможливими агресія новонароджених російських політичних режимів, авторитарних і тоталітарних. В умовах настільки напруженого соціального конфлікту молодий і енергійний південноукраїнський субетнос повинен був якось проявити себе, і він проявив себе у всій красі у вигляді махновського руху 1917 –

1923 рр. Як не йти в повстанці коли кожна четверта сім'я не мала посівної землі, а кожна шоста родина мала наділи в 15 і більше десятин²⁴? Це означало що одні могли воювати за землю, а інші годувати їх під час військових дій. А поміщики володіли половиною земель. Чималий шмат належав також російській православній церкві, урядовим відомствам та іноземним колоністам, особливо німцям, що зажили у наймитів і сусідів слави хазяйновитих, але брутальних і жорстоких господарів²⁵, яких абсолютно не було жалю.

Комбінація цих факторів призвела до того, що у свідомості південноукраїнського селянства досить швидко викристалізувалася своя власна програма революційних перетворень. Треба забрати землі у поміщиків та німців, вигнавши останніх геть, а то і знищивши їх у крайньому випадку, якщо вони збройно захочуть повернути свою власність назад.

Величезні території оброблюваних земель, що відійшли б селянським громадам після вчинення подібних акцій дозволили б селянам і навіть їх дітям та онукам займатися традиційним хліборобством на власній ниві, продаючи надлишки хліба в промислові райони та за кордон, замість того щоб їхати за землею “на край світу”, в Сибір чи Алтай, як за столипінських реформ, або йти працювати на зачумлені заводи, лізти в нутрощі копалень і шахт. Заради такого майбутнього варто було і ризикнути, навіть власним життям. Все інше важливі, але другорядні питання. Головне земля. Не забуваємо, що саме заради неї прадіди покоління початку ХХ ст. і переселялися в Таврію та на Запоріжжя²⁶. За великим рахунком окрім достатньої кількості землі й можливості вільно працювати на ній махновським повстанцям більше нічого потрібно й не було. Але багатьом впливовим політичним силам навіть ці скромні вимоги південних трударів видавалися занадто великими.

Супротив південноукраїнського селянства російським і проросійським політичним режимам був масовий і несамовитий. Українські селяни не бажали пасивно віддатися ярму держави і всі його енергійні елементи пішли в повстанці. Якщо брати до уваги те, що кількість мобілізованого на війну населення в принципі не повинна переви-

²³ Чоп В.М., Лиман І.І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918 – 1921 рр.). Мелітополь: ВБ Мелітопольської друкарні, 2019. С. 308.

²⁴ Гуревич М. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1925. С.15.

²⁵ Чоп В.М., Лиман І.І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918 – 1921 рр.). Запоріжжя: Дике Поле, 2018. С. 265.

²⁶ Лаврів П. Колонізація українських і суміжних степів. К.: Просвіта, 1994. С.20-24.

щувати 4-10 % то війська махновських повстанців були максимально укомплектовані, до того ж переважно добровольцями. В цьому процесі можна вбачати більш сучасний аналог середньовічного потягу українських селян до «покозачення».

Війна велась переважно не за кого, а проти кого. Спочатку проти білих і гетьманців, які вважалися Н. Махном і махновцями різновидом білих, і які теж підтримували поміщиків. Тому, на перших порах, допускався союз з більшовиками, реальна політична практика яких південноукраїнським селянам на початку 1919 р. була ще практично невідома. Коли ж селяни відчували всі принади «військового комунізму» на власній шкірі то бойові дії велись практично на два фронти.

Якщо рухатися зі сходу на захід весь Південь України був вкритий мережею повстанських організацій: це були власне «махновщина», промаховські «голіківці» та «зубківці»²⁷, союзні махновцям григор'євці, коцюрівці, баштано-висунці та багато інших, більш дрібних, аж до каховського отамана Пацюка включно. З середовища всіх інших українських повстанців їх виділяла ідеологія. Індивідуалізм українського субетносу повинен був знайти найбільш відповідну йому доктрину і досить швидко таку ідеологію він знайшов. Це був анархізм.

Анархізму, нам з вами, людям ХХІ ст., які досхоchu наслухалися про громадянське суспільство, децентралізацію й соціальну синергетику, лякатися явно не слід. Анархізм це не хаос, а радикальна політична теорія, що була вельми популярна в Європі середини ХІХ – початку ХХ ст. й існує дотепер. Окремі елементи анархізму, зокрема відносно самоорганізації та взаємодопомоги місцевих суспільств, можна знайти ще у звичаєвому праві українських та запорозьких козаків²⁸. Як повноцінна політична доктрина анархізм з'явився на Україні з розквітом народницького руху в другій половині ХІХ ст. і пустив коріння серед селянства. «Союз бідних хліборобів» Гуляйпільщини виникає в 1905 р., приазовська «Новоспасівська група анархо-комуністів» в 1909 р.²⁹ Найбільш повно анархізм прижився в середовищі РПАУ/м/. Але й інші південноукраїнські повстанці не цуралися його, навіть ті хто встиг по палаючому мосту

перебігти на бік переможців-більшовиків, такі як З. Голіков. Нагадаємо, що цей повстанський командир протягом 1919-1920 рр. міняв свою політичну орієнтацію шість разів³⁰. Користувалися підтримкою навіть слабо пов'язані з селянством анархістські загони такі наприклад, як «Вільна бойова дружина» отаманші Марусі (Марії Григорівни Никифорової), до речі вродженої стародубської козачки³¹.

В 1919 – 1920 рр. справа дійшла до створення власних протодержавних утворень на базі південноукраїнського субетносу, коли виникли: Гуляйпільська, Чигиринська, Холодноярська, зубківська, Баштанська і Висунська республіки. Символом захоплення південноукраїнським селянством ідеями безвладного суспільства може слугувати описаний М.Ірчаном дід Пархом. Це був «тип репінського запоріжця. Кремезний і червоний, з білими, аж до грудей вусами». Дід виявився анархістом. «Мені влади не треба, – казав він своїм постояльцям. – «Влада, це я, а хутір мій – «монархічна республіка». Я тут владар!»³²

Новонароджений «український анархізм», або націонал-анархізм, як національний різновид вчення серйозно відрізнявся від теорій ХІХ ст. і розгляд його особливостей не входить в завдання нашого дослідження. Зазначимо лишень що на півночі регіону в чигиринських і полтавських лісах проанархістськи настроєні повстанці контактували з державницьки настроєними повстанцями. Тому тут з'явився цілий прошарок повстанських ватажків які хотіли примирити ці зовні антагоністичні настрої різних українських субетносів і соціальних груп. Символом цієї буферної зони став прапор холодноярської республіки, знамено чорного кольору з нашитим на нього золотим тризубом³³, що поєднував у собі махновсько-петлюрівську символіку.

Автор поділяє думку І. Мазепи, І. Лисяка-Рудницького та Ф. Сисіна³⁴ щодо постановки української нації в період між 1917 і 1920 роками. Постановка нації це перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну і культурну

²⁷ Чоп В.М., Лиман І.І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918 – 1921 рр.). Мелітополь: ВБ Мелітопольської міської друкарні, 2019. С. 196 – 226.

²⁸ Чоп В.М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху. Записки історичного факультету ОНУ ім. І. Мечнікова. Вип.17. С. 196 – 204.

²⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. К.: РВЦ «Проза», 1993. С.13.

³⁰ Чоп В.М. Стосунки махновських повстанців з болгарськими колоністами Приазов'я (1919 – 1921). Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів Інст. української археографії та джерелознавства НАНУ. Т.11. К., 2005. С.185.

³¹ Чоп В.Н. Маруся Никифорова. Запорожжє: РА «Тандем-У», 1998. С.45.

³² Ірчан М. Трагедія Першого травня. Ч.І. Нью-Йорк, 1923. С.159.

³³ Горліс-Горський Ю. Холодний яр. Львів, 1994. С.28.

³⁴ Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917-1921.: A Study in Revolution. Cembrige., Massachusetts, 1977. P. 271-304.

спільноту. Махновське повстанство було важливим фактором націотворчого процесу, адже на півдні національний рух пішов до свого соціального визволення іншим шляхом – проанархічним.

Але південне селянство було лише частиною українського. В цілому ж в революційні роки українське селянство намагалося стояти в стороні від великої політики. Головною причиною цього було стара селянська практика відсторонення від заходів спочатку польської, а потім російської політики. І саме ця позиція “селянського нейтралітету” і занестила українське село та й Україну загалом. Вона призвела до дезорганізації українського селянства, цієї потенційно нездоланної потуги, яка протягом віків, здавалося б, змогла пережити все і вся в своїй історії.

Саме ця позиція сприяла жахливій поразці національно-визвольних змагань, що ознаменувалася голодом 1921-1923 рр. Для того аби виграти, або хоча б не програти війни селянству треба було прийняти чийсь бік. Але в масі своїй воно ухилилося. Ухилилося від масової участі навіть в тих політичних силах, що вийшли з його ж таки середовища, того самого, так притаманного Півдню махновського руху. Озираючи історію українського селянства ХХ ст. мимоволі спливає у пам'яті істеричний крик махновців, що прозвучав ще в лютому 1920 р.: “Це тобі за те що кинув гвинтівку!”³⁵, або «Буде каяття, та не буде вороття»³⁶. Саме так відказали махновці полтавським хуторянам під Миргородом влітку 1920 р. Юрій Яновський у своїх “Чотирьох шаблях” не дарма казав: «Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, – тоді його й треба ловити. Прогавиш хвилину – будеш чекати сотні років і носити на своїй ший прокляття мільйонів»³⁷. І хвилину свою укра-

їнське селянство в 1917 – 1921 рр. таки прогавило. І прогавивши повинно було, на протязі семи десятиліть мати справу з радянською владою.

Величезні втрати які поніс південноукраїнський субетнос в роки першої світової і «громадянської» воєн доповнилися втратами від голоду 1921 – 1923 рр. Але це спустошення ще було справою поправимою, чисто кількісними втратами, які можна було відновити з допомогою багатодітних родин і наполегливої праці. Що було набагато гірше, так це те що селянство, вже в 20-х роках ХХ ст., було поставлено тоталітарною державою під контроль, і втратило будь-яку ініціативу та можливість політичного маневру.

Справжній занепад і розпорошення південноукраїнського субетносу пов'язані з примусовим зруйнування його господарчого укладу внаслідок примусової колективізації 1929 – 1932 років. Оце вже була справжня катастрофа: цілковита і незворотня. Коли саме значення поняття «селянин» змінилося, разом з втратою його носіїв права на землю. Слабою втіхою є те що жертвами цього процесу стало не лише українське, але і все інше радянське селянство якому, за виразом О. Солженіцина було «переламано хребта», і яке й понині животіє з переламаним хребтом, не являючи собою в соціальному житті ні трупу, ні повноцінної живої істоти.

Звичайно, ми знаємо що субетноси виникають, живуть і врешті-решт зникають, розсмоктуються в модерному суспільстві, більш або менш безболісно. Але руйнація південноукраїнського субетносу тоталітарною державою прийшлася на час його молодості залишивши нереалізованим всі його культурні і господарчі можливості. За прикрою примхою долі він був смертельно поранений в час свого найбільшого злету.

³⁵ Кузьменко Г. Щоденник. Березіль. 1991. № 3. С. 135.

³⁶ Суслик Р. Л. Криваві сторінки з неписаних літописів. Англія, 1955. С. 187.

³⁷ Яновський Ю. Чотири шаблі. Роман. Київ: Дніпро, 1996. С.74.

References

Bojko A.V. Sotsial'na istoriia Pivdennoi Ukrainy ostann'oi chverti XVIII st. (problema sotsial'nykh hrup). Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu ZDU. Vyp. KhI. Zaporizhzhia: Tandem-U, 2000. S.100-106.

Hrytsenko P.Yu. Stepovyy hovir. Ukrain's'ka mova: entsyklopediia. red. V.M. Rusanivs'kyj. K.: Ukrain's'ka entsyklopediia, 2000. S.96-97.

Horlis-Hors'kyj Yu. Kholodnyj iar. L'viv: Chervona kalyna, 1992. 342 s.

Humylev L.N. Etnosfera: ystoriia liudej y ystoriia pryrody. SPb: YD Krystall. 576 s.

Humylev L.N. Etnohenez y byosfera Zemly. M.: AST, 2002. 560 s.

- Hurevych M. K voprosu o dyfferentsyatsyy krest'ianskoho khoziajstva Ukrainy. Khar'kov, 1925. 96 s.
- Doroshenko D. Moi spomyny pro davnie mynule (1901 – 1914). Vinnipeh, 1949. 538 s.
- Irchan M. Trahediia Pershoho travnia. Spomyny z horozhans'koi vijny na Ukraini. Ch.I. N'iu-Jork: Molot, 1923. 163 s.
- Zamriia O.O. Zapovit svomu pokolinniu. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T.5. Kn.2. Zaporizhzhia: Tandem U, 2005. Ts. 184 – 269.
- Kubanyan M. Makhnovschyna. L.: Pryboj, 1926. 206 s.
- Kuz'menko H. Schodennyk. Berezil'. 1991. № 3. S.128 – 143.
- Lavriv P. Kolonizatsiia ukrains'kykh i sumizhnykh stepiv. Istorychnyj narys. K.: Prosvita, 1994. 56 s.
- Makhno N. Vospomynania. V 3 t. T.1. Russkaia revoliutsiia na Ukrainy. K.: Ukraina, 1991. 218 s.
- Memuary ta schodennyky. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T.5. Kn.1. Zaporizhzhia: 2005. 456 s., Kn.2. 489 s.
- Rubel' V. Istoriia. Zaporizhzhia: RA Tandem-U, 2003. (Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy; Vyp. 9.). 123 s.
- Russkij orfohrafycheskij slovar'. M: Azbukovnyk., red. V. Lopatyna, 1999. 712 s.
- Usna istoriia Stepovoi Ukrainy. T.1-3. Zaporiz'kyj kraj. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2008. 492 + 516 + 512 s.
- Suslyk R.L. Kryvavi storinky z nepysanykh litopysiv. Kozats'ko-khutorians'ka Poltavschyna v borot'bi proty moskovs'ko-ho komunizmu. Anhliia, 1955. 337 s.
- Chop V.M. Selians'ki rukopysy Pivdennoi Ukrainy iak istorychne dzherelo. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T.5. Kn.1. Memuary ta schodennyky. Zaporizhzhia: RA "Tandem-U", 2005. S.47-74.
- Chop V.M. Zaporoz'ke kozatstvo ta makhnovs'ke povstanstvo: poshuky tradytsij ta istorychnykh paralelej. Kozats'ka spadshyna. Al'manakh Nikopol's'koho rehional'noho viddilennia NDI kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NANU. Vyp.2. Dnipropetrovs'k: Porohy, 2005. S.136-140.
- Chop V.M. Uchast' natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy v makhnovs'komu rusi (1917 – 1921 rr.). Muzejnyj visnyk. 2013. № 13/2. S. 370 – 382.
- Chop V.M. Selians'ki rukopysy iak dzherelo z istorii suspil'nykh rukhiv na Ukraini pershoi chverti KhKh st. Pershyj mizhnarodnyj konhres "Natsional'na perlyna Zaporozhzhia: vprovadzhenia innovatsijno-investytsijnykh tekhnolohij harmonizatsii bioekosystemy o.Velyka Khortytsia. Zaporizhzhia, 2004. S.131-134.
- Chop V.M. Zbrojnyj konflikt makhnovs'kykh povstantsiv z nimets'kymy kolonistamy (1918 – 1919 rr.). Muzejnyj visnyk. 2017. № 17. S. 137 – 145.
- Chop V.M., Lyman I.I. "Vol'nyj Berdians'k": misto v period anarkhists'koho sotsial'noho eksperymentu (1918 – 1921 rr.). Zaporizhzhia: RA Tandem-U, 2007. 502 s.
- Chop V.M. Nestor Makhno: Ostannij selians'kyj heroj. Kyiv: ArtEk: Mystetstvo, 2019. 294 s.
- Chop V.M., Lyman I.I. Naschadky zaporozhtsiv: makhnovs'kyj rukh u Pivnichnomu Pryazov'i (1918 – 1921 rr.). Melitopol': VB Melitopol's'koi mis'koi drukarni, 2019. 609 s.
- Chop V.M. Problema isnuvannia Zaporoz'kykh kozats'kykh tradytsij v istorii makhnovs'koho rukhu. Zapysky istorychnoho fakul'tetu ONU im. I.I. Mechnikova. Vyp. 17. S. 196 – 204.
- Chop V.M. Stosunky makhnovs'kykh povstantsiv z bolhars'kymy kolonistamy Pryazov'ia (1919 – 1921). Naukovi zapysky. Pratsi molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrains'koi arkheohrafii ta dzherehloznavstva NANU im. M.S.Hrushevs'koho. T.11. K., 2005. S.171-187.
- Chop V.M., Lyman I.I. Makhnovs'ki povstantsi Pivnichnoho Pryazov'ia (1918 – 1921 rr.) . Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2018. 436 s.
- Chop V.N. Marusia Nykyforova. Zaporozh'e: RA Tandem-U, 1998. 68 s.
- Yanovs'kyj Yu. Chotyry shabli. Roman. Kyiv: Dnipro, 1996. 296 s.
- Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917-1921.: A Study in Revolution. Tsembrige. 1977. R.271-304.